

Походження козацької демократії в контексті походження козацтва: соціально-правові аспекти

Формування козацтва – це започаткування нових суспільних відносин, кардинально відмінних від вже існуючих. Козацтво з кінця XV ст. започатковує спочатку розвиток нових соціальних і правових стосунків, а потім і владних, економічних, релігійно-культурних, політичних. Разом із формуванням козацтва зародилася демократичність козацького устрою. Основою цієї демократичності стала можливість делегування повноважень (зокрема, у питанні організації військового походу) і зворотної відповідальності, а не схильність до демократії всього народу. Демократія козацтва не мала готового рецепту.

Необхідно зазначити, що демократії у тодішньому суспільстві на теренах України не існувало, і самі ідеї поширення ніякого ще не набули. Самоврядні демократичні основи на кінець XV ст. були характерні для сільського населення, де зберігалася общинне самоврядування. Однак, козацтво у своїй соціальній основі не було сільським. Скоріше – міським (тому і згадуються в документах – «черкаські», «канівці», «кияни» і т.д.). Але міське самоврядування ще не набуло в Україні широкого поширення. Його знали, зокрема у Києві, але не у Черкасах та Каневі. Багато хто з дослідників вважав соціальною основою козацтва селянство і звідси виводився принцип демократії. Але ж селянство в менталітеті своєму не войовниче. Який селянин покине власну землю і хату заради здобичі? І поставить під загрозу свою сім'ю та родину? Участь у козацтві для селянина – це відступ від традицій, розрив із власним менталітетом. У такому випадку він перестає бути селянином.

Заглиблюючись в етимологію поняття «козак» і намагаючись встановити безпосередню залежність від цього козацтва як явища, дослідники роблять методологічну помилку. Адже для учасників того первинного козацького творення важливою була сутність, а не значення (сутність, яка накладалася на місцеві умови, що й зумовлювало появу відповідних особливостей). Це відбувалося так само, як і в сучасності: сьогоднішній фермер не знає етимології і значення слова «фермер», але розуміє його сутність по відношенню до себе. Термін «козак» стосовно особливої групи українського населення увійшов досить швидко в обіг на всіх рівнях суспільства і на всіх рівнях влади. Для цього достатньо було близько 10 років. Саме тому в офіційних документах ми його зустрічаємо тільки з кінця XV – початку XVI ст. (приблизно аналогічно за часом було прийнято і слово «фермер» в українському суспільстві 1990-х років: чуже за походженням, воно було прийняте відповідно до змісту діяльності, але із своїми особливостями; у цьому випадку швидкій адаптації терміну сприяло ще й його законодавче закріплення).

Звідки ж у козацтва взявся погляд на самоврядування і демократію? Демократія козацтва має природне (первісне, первинне) походження. Звичайно, козацтву було відоме самоврядування (і в Києві, і у волостях) як інститут права. Але варто не забувати, що тодішнє самоврядування не мало всеохоплюючого характеру, адже участь у ньому могла брати лише частина населення, а не все.

В основі творення козацтва була стихійність поведінки, необхідність узгодження позицій в умовах відсутності регулюючого начала. В умовах, коли стикаються два незалежних суб'єкти, у яких є спільна мета, виникає потреба з'ясування підстав взаємодії за принципом «ти – мені, я – тобі». Тобто виникають правовідносини, де визначається предмет угоди і умови її реалізації та відповідальності за їх порушення.

Предмет угоди – військовий похід.

Сторони угоди – відповідні суб'єкти – фізичні особи.

Умови угоди – обов'язкове отримання дивіденду, морального задоволення тощо. Відповідальність за порушення угоди – втрата авторитету, зміна керівника тощо. Можливо, і матеріальна чи кримінальна відповідальність. Але в першу чергу – моральна (субполітична).

Саме рівноправність сторін і породила демократичність відносин у середовищі козацтва. На рівноправність сторін вказують перші ж документи, де зазначаються керівники походів і їх учасники: з одного боку – князь, староста чи хтось інший (керівник), з іншого – «черкаські», «канівці», «кияни» та ін. Немає жодної вказівки на васальну, панську, адміністративну, рабську тощо залежність.

Демократія – це інститут одночасно правовий і соціальний. Як правовий він визначає правила поведінки, а як соціальний – соціальні відносини.

Угоди, які укладалися, мали звичайний договірний характер і, звичайно, вони не були письмовими (а усними). Були багатосторонніми (а не двосторонніми), за кількістю учасників. Мали цивільно-правовий характер.

Будь-яка угода може бути політичною, міжнародною, цивільною, підприємницькою і т.д. Оскільки в основі угоди між учасниками не лежали цілі політичного чи міжнародного характеру (для цього необхідна наявність відповідних суб'єктів), вони були цивільними (можливо, навіть цивільно-підприємницького характеру). Конкретно – майнові і немайнові (моральні) інтереси. Ці угоди ніяким чином не мали публічного характеру.

Будь-яка угода укладається на основі рівноправності сторін. Якщо угода укладається під тиском, під примусом, вона не може вважатися дійсною. Така угода не може повторюватися. У випадку ж із козацтвом ми бачимо іншу картину – постійний повтор і переукладання угод.

Можливо, саме тому ми і бачимо велику кількість ватажків у ранньому козацтві, зміна яких відбувалася завдяки переукладанню угод із ними козацтва. Пізніше це оформилося у вигляді процедури виборів кошового отамана та гетьмана.

Описуючи систему первісної демократії французький історик і соціолог Жан Башлер так визначив її характерну рису: «Будь-яку владну позицію

завжди хтось посідає в результаті тимчасового, чітко обмеженого і зворотного делегування, на яке погоджуються слухняні для сприяння успіхові спільної справи... Гарантуються свободи, і такі з них, як свобода думки, слова, ініціативи, повні й цілковиті, як ніде більше, бо ніхто не зміг би виступити проти них» [1, 34-35]. Те саме відбувалося і стосовно козацького середовища кінця XV – початку XVI ст. З тією тільки різницею, що первісне суспільство об'єднував родинний компонент і потреба виживання, а козацьку спільноту – етнічний компонент і потреба вигоди (наживи).

Напрошується одне питання: чому на чолі козацьких загонів кінця XV – початку XVI ст. ми бачимо не стільки вихідців із нижчих верств населення (селянство, міщанство тощо), а навпаки – ледь не виключно – аристократію, еліту (до речі, свою!)? Відповідь на це можна знайти у того ж Ж. Башлера стосовно відносин у первісному суспільстві: «Авторитет присутній, коли він закріплюється за тим, хто виявляється кращим у різних видах діяльності, але він не надає жодної влади над іншими й не може накопичуватися та передаватися» [1, 34]. Зрозуміло, що представники козацтва були вихідцями із уже структурованого суспільства і тому для них «авторитетами» виступали представники аристократії, які були вищими за суспільним положенням і освітою, політичним і державним впливом. Разом з тим, не ця риса стала визначальною, а поєднання її із іншою – здатністю до організаційної та військової діяльності. Тому ми й бачимо на чолі козацьких загонів князів, бояр тощо. Але, як правило, не довго. Їх інтереси поєднувалися тимчасово.

Персональний авторитет у козацтва базувався на особистих і реальних заслугах. Але він поступово нівелювався, оскільки еліта не могла розірвати свої стосунки із власним кланом, і тому вона не могла стати для нижчого за соціальним щаблем козацтва «своєю». Разом з тим, саме ця еліта залишила від себе козацтву у спадок, в першу чергу, уявлення про лицарство і його етику і, в другу чергу, основи передової військової справи, тактики і стратегії. Далі козацтву залишалося лише вдосконалювати все це.

Призначення еліти було ще й в іншому – у «кришуванні» козацтва, оскільки аристократія могла зняти на державному рівні (надати захист, притулок) проблеми з наслідками нападів, забезпечити певну базу для козацтва (тимчасове місцезнаходження, сировина, харчування).

У свою чергу особиста незалежність козацтва дозволяла йому обирати варіанти поведінки у стосунках із аристократією. Аристократія ж такої можливості не мала. Вона була стиснена власними клановими правилами. І саме тому козацтво поступово, з часів Д. Вишневецького, відмовляється від послуг аристократії. Воно стає самодостатнім і розвивається вже за внутрішніми правилами і законами. Є сумнівним той факт, що в самих загонах Д. Вишневецького були козаки. Згадок про це у сучасних йому документах не існує. Та й учасники головним чином були залежними від князя.

Як і в первісному суспільстві, у козацькому кожного індивідуума вирізняє особлива риса – здатність відповідати за власну долю (в силу специфіки життєдіяльності).

З початком XVI ст. договірні відносини між козацтвом і елітою порушуються. Сприяє цьому сама ж еліта, яка намагається перевести ці договірні рівноправні відносини у площину підданства, тобто залежності від місцевої та державної влади. Саме тому і з'являються проекти найму козаків на державну військову службу (С. Полозович, О. Дашкович). Саме порушення договірних зобов'язань призвело до відомих скарг 1536 р. козаків на О. Дашковича (посмертно) і до пошуку нових форм своєї діяльності. Зразковий приклад такої нової форми якраз і дав Д. Вишневецький. По суті, період його авантюрної діяльності поклав остаточний кінець договірним зв'язкам козацтва з елітою. З цього часу козацтво повністю покладається лише на власні сили і починає творити (на основі досвіду, здобутого з кінця XVI ст.) власну систему внутрішньо-владних відносин, що і призводить до викристалізування власної організаційної структури і автоматично до започаткування державотворчого процесу.

Таким чином, демократична рівність козацтва має первісний характер. Вона реалізується в умовах, коли рівний зустрічається з рівним на бездержавній території. Тому в основі творення козацтва і його демократії маємо три головних елементи: 1) фактично бездержавний простір, що не контролюється жодним державним органом або ж слабо контролюється, 2) наявність потреби фізичних осіб в об'єднанні для відповідної мети, 3) застосування для цього принципу рівності, що має властивий йому природний характер.

Література

1. Башлер Ж. Нарис загальної історії. – К., 2005.

Іван Мищак (Київ), старший науковий співробітник, завідувач інформаційно-аналітичного сектору Інституту законодавства Верховної Ради України, доктор історичних наук

Українське козацтво як національно-культурний феномен

Із моменту свого виникнення й до сьогодні українське козацтво залишається помітним явищем в українській історії, внісши значний вклад у відновлення національної державності та прославивши Україну своїми подвигами далеко за її межами. Ці аспекти діяльності українського козацтва досліджуються вже впродовж понад двох століть і на сьогодні загалом докладно висвітлені в науковій літературі. Водночас вклад козацтва у збереження національних традицій та примноження і збереження культурної спадщини досліджені значно менше. При цьому такий вклад важко переоцінити.

Від часу створення Запорозької Січі та формування козацтва, як окремої суспільної верстви, козаки позиціонували себе як захисники православної віри, прав і вольностей місцевого українського населення, що зазнавало утисків з боку польських магнатів і шляхти та грабіжницьких нападів